

Наталія ЛОБКО (Київ)

ПАМ'ЯТЬ РОДУ ЯК ВИЯВ ПЕРВИННИХ ФОРМ ЗГУРТУВАННЯ УКРАЇНЦІВ

Однією з прикметних особливостей українського сьогодення є загальний потяг до осмислення свого історичного минулого у всій його складності й багатогранності. Адже засвоєння історичного досвіду минулих поколінь, їхніх традицій, інтересів, цінностей є джерелом тієї духовності, що лежить в основі національного самопізнання людей нового часу без чого неможливе формування національної самосвідомості та історичної пам'яті нації в цілому. Без національно свідомого народу не може бути розвиненої і міцної держави. В той же час національно свідомий той народ, який знає своє минуле. "Етнос, збайдужілий до власних історичних джерел, свого родоводу, — зауважує Л. Залізник, — фактично приречений на загибель. Етнологи стверджують, що головним націєтворчим і націєстверджуючим чинником є національна свідомість, котра базується передусім на усвідомленні своєрідності історичної долі народу... Без історичної свідомості народ перетворюється на аморфну демографічну масу, яка, все менш усвідомлюючи себе як самобутню спільноту, втрачає власне обличчя, легко асимілюючись і, врешті, розчиняючись серед інших етносів. Не випадково завойовники всіх часів прагнули позбавити гноблені народи їхньої власної історії, знецінюючи, або перекручуючи її".¹

Відомий вчений А. В. Свідзинський називає цей процес "знекоріненням" і описує як провадилося знекорінення українців державами, які розшматували і поділили між собою її землю.²

Це була боротьба проти родинних зв'язків, проти родини. Комуністичні ідеологи прагнули позбавити людей своєї персональної частки історії, заглушити почуття роду, витравити із свідомості молоді пам'ять про свої предтечі. Внаслідок цього відбувалося знео-

соблювання історії, нівелювання і приниження ролі особи в історії. "Наче якесь мряковиння абстрактів, наче збірка апокрифічних оповідань про життя, пориви й подвиги людей, до легендарності нам чужих і байдужих, була до тепер наша історія, — писав про тодішнє становище М. Голубець. — Ми вичисляли імена, наводили дати і факти, але з людьми, що їх творили, не було в нас ніякого кровного зв'язку, наче вони були не з нашої крові, не з нашої кості, наче вони не виростили з нашої землі й наче погибли без нащадків. Ми вірили або вдавали, що віримо в запліднюючу силу історії, а не мали й не могли мати безпосереднього інтимного відношення до її діячів. Ми повторяли завчені фрази чи поетичні метафори про "батьків" і "синів", про "дідів" і "внуків", а ніколи не почувалися ані тими "синами", ані "внуками" в дослівному, непереносному розумінні, того великого, теплого й опромінюючого слова".³

І дійсно, для багатьох людей історія свого роду була terra incognita. Сучасні дослідники вважають, що це є наслідком перерви історичних зв'язків, знищення духовних підстав та національних традицій, тобто "обрубування генеалогії, демографічного генеративного коріння". "Людина стає ніби новонароджена чи після повної амнезії (втрати пам'яті) — гола людина на голій землі". "Прийшли інші люди, які знають лише по два — три покоління предків. Ніхто не живе в тому самому домі, у тій самій садибі більше як 80 років. Усіх зірвано з місця. Ніхто не має вдома речей далі, як діду-сєві чи бабусині. Усе пограбували й понищили чи все пропало під час війни. Рідко хто живе тими самими ідеалами, що його дальші предки",⁴ — зазначає С. Білокінь.

В умовах тоталітарної держави було небезпечно не те, що брати приклад з своїх предків, але й взагалі знати про них. Адже походження та родинні зв'язки людей були під контролем спецслужб. Найявність родичів дворянського (шляхетного) походження, священників, заможних та підприємливих, а також тих, хто був за кордоном робило людину "чужим елементом". Іноді за це могли стратити або ув'язнити, але завжди це заважало професійній діяльності

та принижувало соціальний статус особи. В суспільстві насаджувалася ненависть до "експлуататорів", панів, розпалювалася соціальна ворожнеча під виглядом класової боротьби. Ярлики "контра", "куркуль", "буржуї" ставали вироком для чесних людей, а надто — творчих. Особливо "старалися" бездарні "пролетарські" письменники, апологетизуючи лише одне соціальне походження — пролетарське або селянське. З цих причин багато людей змушені були приховувати своє походження та придумувати різноманітні легенди. Так, наприклад, класик української літератури Ю. Яновський, маючи козацько-поміщицьке коріння і будучи нащадком козацького полковника Остапа Гоголя, твердив, що ніби народився в Єлисаветграді, що батько його — міщанин, а мати — селянка.⁵

Непоодинокими були й випадки, коли люди змушені були змінювати свої прізвища і відомості про місце народження. Так, "намагаючись уникнути примусової репатріації, — писав С. Білокінь, — наддніпрянці вигадували собі галицькі імена й біографії, і це було типове, масове, явище. Племінниця літературознавця С.Єфремова Наталя Павлушкова, наприклад, жила в містечку Гадамар біля Франкурта-на-Майні під іменем Анни Стефаник. На це своє офіційне ім'я вона одержувала й пошту. У довоєнних документах вихованця Київського державного художнього інституту (закінчив 1940 року) архітектора Євгена Наконечного зазначено, що він народився 22 червня 1914 року на Поділлі в с. Ізяславі (Вінницької, тепер Хмельницької області). У документах повоєнних фігурує інше місце народження — Заславці Сянського повіту. Журналіст і бібліотекар Микола Мартинюк виїхав до Америки під прізвищем Кравчук. Ним він користувався аж до отримання американського громадянства 1984 року".⁶

Таким чином, зазначені обставини привели до втрати зв'язку поколінь, не сприяли поширенню зацікавлення до вивчення свого родоводу.

Нині ситуація змінилася. З набуттям Україною незалежності відпала потреба приховувати своє походження та родинні зв'язки,

збільшилась зацікавленість людей своїм родоводом. Про це свідчить поява великої кількості книг, статей в різних періодичних виданнях, присвячених споминам про родичів, сімейні хроніки і сімейні історії, дослідження родоводів відомих людей, створення генеалогічних товариств, проведення генеалогічних конференцій.

Така масова зацікавленість людей своїм соціальним та історичним корінням є закономірним процесом. Про що писав ще відомий етнограф Г. Булашев: "Самим українцям треба твердо пам'ятати, що будь — який поступальний рух на шляху прогресу не тільки зумовлюється, але й цілковито ґрунтується на його житті попередньому; а тому конче треба, як мовиться, наперед самовизначитися, з'ясувати собі справжнє статус кво, перш ніж кидатися, не оглядаючись, уперед".⁷

Відновлення пам'яті про своїх предків є також однією з умов нормального розвитку і функціонування українського суспільства і має велике виховне значення. Як вважає отець Василь Липківський: "Єдиний спосіб відновити в нашій народі силу до свого рідного вільного життя, любов до своєї отчизни України — це згадати, знати своїх предків, увійти з ними в духовне єднання, раз-назавжди твердо і ясно зрозуміти "чий ми діти".⁸

Дослідження власного родоводу має допомогти людині самовизначитися, що, в свою чергу, повинно сприяти пробудженню національної свідомості. "Виокремлення індивіда в особу в світовій історії позначається мірою його самоусвідомлення або прояву особового "Я", самоусвідомлення себе є ні що інше, як формування самосвідомості. Самосвідомість є в основі можливостей пізнання або свідомого ставлення до світу і людини взагалі. Національна свідомість складається навколо усвідомлення причетності людини до роду і певної соціальної групи, що існують як факт наявності певної культурної системи".⁹

Таким чином, національна самосвідомість повинна бути сформована за допомогою історичної пам'яті та ретроспективи.

На сучасному етапі однією з основних і найбільш важливих

ланок у процесі утвердження української державності та етнокультурного відтворення нації є сім'я, родина. І тому сьогодні, коли одним із основних завдань є повернення народові його історичної пам'яті, без якої народ як самобутній етнос приречений на вимирання, як духовне, так і фізичне, коли народові потрібно повернути таку досить нечувану, нематеріалістичну субстанцію — його душу, стало зрозуміло, що саме сім'я і є тією колицкою, у якій плекається нація, етнос, його самобутня культура, психічний склад і характер народу, його душа. Саме родина, як духовно-органічна спільнота, є основною клітиною нації. Звідси, збереження та розвиток нації, як будь — якого живого організму, залежить від стану і життєдайності родин. Окрім цього, родина — це також джерело продовження життя роду, національно-духовної тяглості й незнищенности.

У розвинених людських спільнотах родина уявляє собою елементарну соціальну структуру, що лежить в основі більш складних соціальних утворень. З родиною часто були пов'язані різні аспекти емоційного, соціального, економічного і навіть політичного життя соціуму. Адже історія кожного народу та держав складається з історії окремих особистостей, сімей та родин. "В історії родини, як в краплі води, відбивається історія народу, держави. Не буде великим перебільшенням твердження, що біографія людини є складовою частиною історії держави",¹⁰ — стверджує львівська дослідниця родоводів З. Служинська. А Б. Барвінський вважає, що "в історії кожного народу відіграє велику роль родина: родина для народу се наче цеголка під будівлю. Щоби отже основно пізнати історію кожного народу, треба вперед пізнавати історію родин".¹¹

Споконвіку людство прагнуло дізнаватися про минуле не тільки своєї землі, країни, але й про минуле своєї родини, роду. Всі знання передавалися нащадкам разом з сімейними архівами, реліквіями, інколи і з усними легендами. Діти виховувалися на традиціях старшого покоління, передаючи їх своїм дітям в спадщину разом з накопиченим майном. Саме родинні цінності складали основу світогляду українського народу. Ю. Липа, відзначаючи високе ставлення

українців до понять родини і роду, приходять до висновку, що "почуття роду є й у війську, і вдома, і в динамізмі, і в традиційності. Українець не може вийти з своєї Родини, хіба, що викоринений або запроданий. Родина стає прообразом української групи".¹²

Однією з найхарактеристичніших особливостей українського народного світогляду було уявлення про рід як нерозчленовану єдність живих-померлих-ненароджених. Народний світогляд знав тільки один принцип класифікації — за приналежністю до роду, за зв'язком на підставі кривної спорідненості (материнства, дідівства, синівства, сестринства і т. д.). На цей класифікаційний принцип і спирається первісний світогляд. Усе, що існує, існує і діє у відношенні до роду, через рід, в своїй приналежності до роду. На думку наших предків, рід включає до свого складу не лише живих, але й померлих і ненароджених. Померлий, відходячи й змінючись, не відходить зі складу роду, він іде за "новим тілом", але він не стає поза родом. Зі смертю зв'язок живих і померлих не припинявся... Кожне поминальне свято включало відповідні складові елементи: обряд кликання-запрошення, зустрічі-привітання, спільного обрядового обіду, в якому брали участь усі члени роду, живі й померлі, і, як кінцевий епізод свята, — обряд проводів, вирадження померлих в путь.¹³

Символічним репрезентантом родоводу дідівський дух, дідух. У кожній родині поіменно знали й відповідно шанували до сьомого коліна всіх попередників. Вважалося, що душі предків постійно контактують з родиною, допомагають у господарській діяльності, сприяють родючості ниви, стежать, щоб у родині був лад і спокій. Тому в давнину чотири рази на рік улаштували сімейну "вечерю для дідів", на яку запрошували душі всіх своїх попередників.¹⁴

Пізніше імена померлих членів роду записували в, так звані, синодики, поменники — книги, до яких заносили імена віруючих для поминання їх у храмі. Б. Барвінський описує історію появи їх на території України і поділяє на "помяники приватні або родинні, монастирські, братські, приходські і цехові".¹⁵ Нині також в бага-

тьох родин також можна знайти помянники. Так, наприклад, в роді Зінченко — Полтавці зберігається граматка — поминальниця, перший запис в якій зроблений в 1646 році.¹⁶ А родині О. Сколозdra дістався в спадок "Пом'яник душ усопших", де записані родичі, які померли протягом ХІХ століття.

Турбота про збереження пам'яті роду також відбилася в художній традиції у вигляді створення родовідних дерев. В давнину вважалось, що дерево життя — це і дерево роду, де кожна квіточка позначає якогось родича, а всі разом, на дереві, є втіленням родоводу певної людини. Найпростіше, тричленне позначення дерева-сім'ї є стовбурець з трьома гілочками: батько, мати і на вершечку дитя. Розгалужуюсь, дерево охоплює дідусів і бабусь, братів і сестер, тіток, дядьків — усіх членів роду. Такі родовідні дерева вишивалися червоними нитками на білому полотні долі-рушника і вішались, як оберіг, над образами, над вікнами та дверима. На Лемківщині на дверях малювали своєрідне родовідне дерево — квіт — своєрідну інформацію про склад сім'ї. Гілочки з листками барвінку означали жінок та дівчат, що були в родині, а гілочки із зірками — чоловіків та парубків. Коли народжувалася дитина, домальовували нову гілочку, а коли хтось помирав — хрестик.¹⁸

Але історичний розвиток суспільства, різноманітні події, зміна поглядів, цінностей призвели до того, що цей звичай не зберігся. Але трохи пізніше була започаткована нова традиція — розміщувати на чільному місці рамки з фотокартками рідних і близьких, оздоблені рушниками, мов ікони. За ними — минуле роду, сім'ї, людські долі, злети і падіння, радість і горе.

Такими засобами прагнули зберегти і передати нащадкам відомості про рід нижчі шари нашого народу. На жаль, родові перекази жили в них в усній передачі і тому згодом забувалися.

В іншому становищі були, так звані, "вищі стани" суспільства, які мали можливість письмово занотувати діяння предків, в результаті чого в Україні починають з'являтися родинні хроніки. Першою пам'яткою цього жанру є "Повчання Мономаха дітям". Фактично це

вид автобіографії, писаний для пам'яті нащадкам. Пізніше будуть написані "Заповіт" Загоровського (ХVІ ст.), "Повчання внуку" М. Бонячківського (ХVІІІ ст.), "Діаруш" Афанасія Филиповича (1646), автобіографія Іллі Турчиновського (ХVІІІ ст.) тощо.¹⁹

Слід зазначити, що дбаючи про збереження родової пам'яті правляча верхівка переслідувала також і практичні та престижно — політичні цілі. "Саме знання генеалогії та історії роду була частиною князівського менталітету, — зазначав Л.В. Войтович, — упродовж середніх віків походження людини визначало її належність до стану, а звідси і місце у суспільстві, потенційні можливості політичної і службової кар'єри. Кожна князівська родина зберігала пам'ять про своє походження і свого родоначальника. Крім того, зберігалися і документи, які підтверджували її походження. Навіть якщо ті документи в силу різних причин, перш за все пожеж і воєн, зникали або нищилися, пам'ять про засновника роду залишалася. Усні родовідні легенди навіть у примітивних народів зберігаються століттями. Тому мені досить дивно, що окремі дослідники цілком серйозно вважають будітмо князі не пам'ятали Рюриковичі вони чи Гедиміновичі. Так само надумано виглядає спроба довести, що окремі Гедиміновичі хотіли представити себе Рюриковичами і навпаки. Ніколи належність до тої чи іншої династії не була ганебною ні у Польсько-Литовській, ні у Московській державі".²⁰

Нова хвиля появи родинних хронік була викликана наданням Катериною ІІ в 1785 році нащадкам козацької старшини права записуватися в дворянські родовідні книги. Саме тоді були створені "Посвідчення" Г. Полетики, автобіографічна сповідь С. Лукомського, "Літописні записки" П. Мовчана, "Старовинні замітки про рід Горленків" І. Квітки. У ХІХ століття традиція написання сімейних хронік не зникає. Як зауважує В. Шевчук, вони робляться представниками тих чи інших родин "не тільки з родинного сентименту, а й для морального родового самоутвердження. Через це М. Стороженко розробляє сімейну хроніку Стороженків. Сулими видають "Сулимівський архів", пише "Сказання про дідів" Ф. Іс-

крицький, сімейні хроніки складають Кочубеї, Капністи тощо".²¹ Про існування родинних літописів Барвінських, Грушкевичів, Петрушевичів, Менцінських згадує в своїй розвідці Б. Барвінський.²²

У кожного свій шлях до предків. Аналіз сучасних публікацій, книг, присвячених історії родин, а також матеріалів генеалогічних конференцій, міжвузівських культурологічних читань "Родовід — духовний діалог поколінь", показав, що формування пам'яті роду на сучасному етапі відбувається під впливом розповідей про минуле старшими членами роду.²³ Так, відомий український історик О. П. Оглоблин згадує, що його бабка Анна Осипівна Лашкевич розповідала йому про рід і його членів і "саме в тому родинному оточенні і на рідній землі зацікавився я своїм походженням і своїм родом. Все якнайбільш сприяло цьому. Навколо були родичі, ближчі і дальші, матері і батька. На цвинтарі лежали їх — мої — предки, про яких так багато розповідала мені моя бабка Анна. На стінах висіли їх портрети. У старовинних шухлядах лежали фамільні документи, починаючи з XVIII ст. Старі меблі, картинки, посуд тощо — все дихало старовиною, такою живою і такою рідною. Я став записувати розповіді "баби Анни", як вона себе називала. Це було перше знайомство моє з моїм родом — початок мого інтересу до генеалогії і майбутніх студій над нею. У 1910 році Анна Осипівна померла, і я став фактичним володарем отих фамільних документів, листів, портретів, фотоальбомів, різних фамільних реліквій, і серед них золотого персня мого прадіда Йосафата — Йосифа Савицького з гербом "Холєва". Пам'ятаю з якою увагою і пошаною ставився я і цих мертвих, але для мене живих речей, і до всіх своїх родичів, яких я тоді знав. Це почуття роду залишилося у мене назавжди".²⁴

Про значення родових переказів для встановлення зв'язку між поколіннями писав перший президент Академії Наук України В. І. Вернадський: "Я гадаю, що сім'я повинна мати відомі (на-щадкам) перекази; ясна річ, гарний вплив родина робить тільки тоді, коли більш-менш гарні перекази. Сім'я повинна виробляти добрих працівників на

користь людства, вона мусить дати щастя тим, хто складає родину; вона повинна в'язати молоде покоління з поколінням, котре кінчає життя. І ніколи не існуватиме такий зв'язок, якщо немає відомих родинних переказів, відомих загальних мет, на які покладено роботу і пращурів, і майбутніх поколінь, що підрастають...".²⁵ Пізніше у своєму щоденнику він запише: "Мені видається страшенно важливим, щоб ніколи із родин не зникла історія сім'ї. В родинях, де довго триває подібна історія, — завжди є більша можливість виховання сильних характерів у досягненні традиційних цілей. Ближче зв'язок із землею, з історією батьківщини".²⁶

Тому так важливо зберегти сімейну родову пам'ять. У цій пам'яті кожен з нас відчуває незримий зв'язок, який міцно і назавжди поєднує з рідним краєм. Збереження пам'яті роду є однією з давніших традицій нашого народу. З давніх часів ця пам'ять роду формувалася за рахунок вшанування пам'яті померлих, усних переказів про представників роду, малювання родовідних дерев, створення родинних літописів, збереження і передача нащадкам сімейних реліквій. На сучасному етапі потрібно вивчати і запроваджувати традиції по збереженню пам'яті роду. Адже відродження і збереження пам'яті про покоління і особистості, що творили нашу національну і родову історію, буде сприяти формуванню національної самосвідомості та історичної пам'яті нації.

1. Залізник Л. Україна: витоки і пращури //Наука і суспільство. — 1996, № 3—4. — С. 33.

2. Свідзинський А. В. Національна ідея як концепт культури //Фундаментальні орієнтири науки (ФОН) — К., 2005. — С. 20.

3. Голубець М. Золота книга українського лицарства Зш. 1. — Львів, 1939. — С. 16.

4. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.). Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — С. 338, 14.

5. Матівас Ю. Одного родоводу //Київська старовина. — 1994. — № 2. — С. 72.

6. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.). Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — С. 317.

7. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992. — С. 21.
8. Липківський К. Тіні забутих предків. — К., 2003. — С. 3.
9. Карась А. Україна в перспективі відродження // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Матеріали конференції "Народ, нація, держава: українське питання у європейському вимірі. Львів, травень 1993. — Мюнхен—Львів, 1995. — С. 153.
10. Служинська З., Шамеко М. Генеалогія. — Л., 2000. Ч. 1: Побудова, аналіз та застосування родоводів. — 2000. — С. 4.
11. Барвінський Б. Родинні літописи. Їх історичне й культурно-побутове значіння //Стара Україна. — 1924. — № 1. — С. 2.
12. Липа Ю. Призначення України. — К., 1997. — С. 147, 148.
13. Енциклопедія українознавства /Під ред. Кубійовича В. — Т. 1. — Мюнхен—Нью-Йорк. — 1949. — С. 247, 248.
14. Скуратівський В.Т. Дідух: Свята українського народу. — К., 1995. — С. 3.
15. Барвінський Б. Помяники усопших //Стара Україна. — 1924. — № 6. — С. 88, 89.
16. Зінченко П. Од Зіновія //Україна. — 1991. — № 17. — С. 7 — 8.
17. Сколоздра Козацькому роду нема переводу //Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві (Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. — Львів, 2001. — С. 164.
18. Див. Данилюк А. Г. Українська хата. — К., 1991. — С. 12.
19. Див. Шевчук В. Українські родинні хроніки //Неопалима купина. — 1995. — № 1—2. — С. 155—157.
20. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2006. — С. 80, 81.
21. Шевчук В. Українські родинні хроніки //Неопалима купина. — 1995. — № 1—2. — С. 156.
22. Барвінський Б. Родинні літописи. Їх історичне й культурно-побутове значіння //Стара Україна. — 1924. — № 1. — С. 5.
23. Черепанова С. О. Родовід — духовних діалог поколінь. Метод. Рекомендації для студентів вищих закладів освіти. — Львів, 1998. — С. 52 — 143.
24. Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика //Зб. На пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина /Відп. ред. В.Омельченко. — Нью-Йорк, 1977. — С. 20. Винар Л. Рід і родина Олександра Мезька-Оглоблина //Український історик. — 2005. — № 1—3. — С. 117.
25. Хорунжий Ю. Мужі чину: Історичні парсуни. — К., 2005. — С. 122.
26. Вернадский В.И. Дневник //Новый мир. — 1988. — № 3.